

De legitimiteit van de democratische rechtsstaat: individualistisch of communitaristisch?

RIK REUSSING

Dr. G.H. Reussing (redactiesecretaris van Bestuurswetenschappen) is als universitair docent werkzaam bij de faculteit Management en Bestuur van de Universiteit Twente.

1 Inleiding

Dit artikel is evenals mijn artikel in het vorige nummer van Bestuurswetenschappen (Reussing, 2011: 52-74) gewijd aan de vraag hoe de legitimiteit van het gezag van de staat (meer specifiek de democratische rechtsstaat) over de burgers kan worden gefundeerd. In het vorige artikel ging het om de vraag of de oplossing voor de huidige problemen van de democratische rechtsstaat (die kunnen worden samengevat onder de noemer 'juridificering') moet worden gezocht in een inhoudelijke of in een procedurele richting. Het antwoord in dat artikel was dat een mix tussen inhoud en procedure nodig is waarbij de inhoud (Selznick, 1992) het uiteindelijke primaat heeft over de procedure (Habermas, 1992). De inhoudelijke rechtvaardiging moet niet alleen aan bod komen bij de inhoudelijke toets van besluiten onder concrete omstandigheden (De Jong & Dorbeck-Jung, 1997), maar vereist een grotere nadruk op inhoudelijke basiswaarden, zoals de basiswaarden van Selznick, die de integratie van individuen in de gemeenschap op het oog hebben. Dit artikel bouwt voort op dit antwoord. De logische vervolgvraag die aan bod komt is die naar de relatie tussen het individu en de gemeenschap. In hoeverre en op welke manier kan de legitimiteit van de democratische rechtsstaat (zie voor een afbakening van centrale begrippen Reussing 2011: 53-54) worden gefundeerd in het individu en in de gemeenschap?¹

Ik begin dit artikel met de vraag waar we het eigenlijk over hebben bij het funderen van het staatsgezag. Wanneer spreken we van *gezag*, wanneer spreken we van *legitiem gezag*? Er zijn verschillende theorieën die pretenderen het gezag van de staat te kunnen legitimeren (moreel funderen). Het belangrijkste onderscheid is dat tussen individualistische en communitaristische theorieën.² De individualistische theo-

rieën zoeken de oorsprong van de legitimiteit van het staatsgezag in het individu, de communitaristische theorieën in de gemeenschap. Eerst ga ik in op drie individualistische theorieën die pretenderen het staatsgezag te funderen. De eerste theorie is de conventie-theorie, waarin het gezag van de staat berust op een gewoonte die blijkt uit de regelmatigheid van het gedrag van individuen. De tweede individualistische theorie is de contract-theorie, waarin het staatsgezag berust op een overeenkomst die rationele individuen sluiten in een fictieve natuurtoestand: de toestand die voorafgaat aan de vorming van de staat. De derde theorie is de consent-theorie. Daarin berust het staatsgezag op de instemming van vrije (en goed geïnformeerde) individuen om dat gezag te gehoorzamen.

De drie individualistische theorieën worden op een vergelijkbare manier behandeld. Eerst probeer ik aan te geven wat de kerngedachten van de theorie zijn. Dat doe ik aan de hand van drie klassieke auteurs uit de geschiedenis van de politieke filosofie. De conventie-theorie licht ik toe aan de hand van David Hume, de contract-theorie aan de hand van Thomas Hobbes en de consent-theorie aan de hand van John Locke. Vervolgens ga ik na of de betreffende theorie in de ogen van Leslie Green (in zijn 'The authority of the state' uit 1990) het gezag van de staat in moreel opzicht kan funderen. Vervolgens ga ik in op communitaristische theorieën die bij de fundering van het staatsgezag de sociale dimensie van het bestaan benadrukken. De oorsprong van het staatsgezag ligt niet in het individu, maar in de gemeenschap. Weer geef ik eerst de kern van deze theorieën weer aan de hand van een klassieke auteur (Jean-Jacques Rousseau) en daarna de kritiek van Green. Daarna ga ik na of er wellicht een gulden middenweg bestaat tussen de individualistische en communitaristische theorieën. Green doet daartoe een poging. Green gaat daarbij vooral in op de rol van de burger en de daarbij behorende verplichtingen. De Jong (1992) sluit in zijn oratie aan bij de opvattingen van Leslie Green, maar heeft ook kritiek op het alternatief van Green. Green heeft volgens De Jong geen aandacht voor het juridische karakter van het staatsgezag: de rechtsorde. Aan het eind van dit artikel trek ik zelf conclusies over de centrale vraag naar de fundering van het staatsgezag in het individu of in de gemeenschap.

2 Gezag en legitiem gezag

Wanneer heeft een staat gezag (autoriteit) over de burger? Wat is een goede definitie van gezag? Green (1990: 1-21) zet zich af tegen de in de politicologie (de systeemtheorie van David Easton, 1965) veel gebruikte definitie van gezag waarin de staat gezag heeft over de burger als de burger de eisen van de staat regelmatig opvolgt.

Een dergelijke definitie leidt tot een gelijkschakeling van autoriteit (gezag) en stabiliteit. Stabiliteit is noch een voldoende noch een noodzakelijke voorwaarde voor gezag. Het begrip stabiliteit gaat voorbij aan de redenen waarom de burger de eisen van de staat gehoorzaamt. De kern van gezag ligt niet in de gehoorzaamheid van de burger aan de staat als zodanig. Gezag is afhankelijk van de reden voor de burger om de eisen van de staat op te volgen. We kunnen in de ogen van Green (1990: 21-62) pas spreken van gezag als de eis van de staat dat de burger gehoorzaamt een *bindende reden* voor de burger is om te handelen zoals de staat dat eist zonder rekening te houden met de inhoud (de voordelen en nadelen) van die eis. Het gaat bij gezag niet om de inhoud van de eis van de staat aan de burger (bijvoorbeeld een rechtsregel), maar om het feit dat die rechtsregel is uitgevaardigd. Green spreekt daarom van een ‘content-independent-reason’. Naast het bindende karakter van de eis (het is een reden dat andere redenen uitsluit), is ook de *inhoud-onafhankelijkheid* van de eis een aspect van gezag.

We hebben nu gezien wanneer wij kunnen spreken van het gezag van de staat over de burger. Maar niet ieder gezag is legitiem. Het feit dat het gezag van de staat in de praktijk (‘de facto’) door de burger wordt erkend zegt nog niets over de *morele rechtvaardiging* van het gezag. Pas als we het gezag moreel kunnen rechtvaardigen kunnen we in de ogen van Green spreken van legitiem gezag. Maar hoe kunnen we het gezag van de staat moreel rechtvaardigen? Eerst komt de vraag aan de orde in hoeverre het gezag van de staat moreel te rechtvaardigen is met behulp van individualistische theorieën.

3 Individualistische theorieën

Ik behandel drie individualistische theorieën: de conventie theorie, de contract-theorie en de consent-theorie. De individualistische theorieën hebben met elkaar gemeen dat ze de oorsprong van de legitimiteit van het gezag van de staat bij het individu leggen. In de conventie-theorie berust gezag op een *gewoonte* die blijkt uit de regelmatigheid van het gedrag van individuen. In de contract-theorie berust gezag berust op een *overeenkomst* die rationele individuen sluiten in een fictieve natuurtoestand. In derde theorie, de consent-theorie berust het gezag op de *instemming* van vrije (en goed geïnformeerde) individuen om dat gezag te gehoorzamen. Tussen de drie theorieën bestaan enkele overeenkomsten, maar ook enkele verschillen. De conventie-theorie en de contract-theorie zijn theorieën die beide het gezag van de staat willen verklaren als een vorm van *sociale orde*: waarom leven individuen niet los van elkaar, maar leven ze als burgers samen in een staatsverband?

Een belangrijk verschil tussen de beide theorieën is dat de conventie-theorie ervan uitgaat dat individuen fundamenteel *gemeenschappelijke* belangen hebben en de contract-theorie uitgaat van fundamenteel *uiteenlopende* belangen. De consent-theorie is geen theorie die het bestaan van de staat als een vorm van sociale orde wil verklaren, maar kijkt naar de verhouding tussen staat en burger als *sociale relatie*.

Doordat het de verhouding tussen staat en burger ziet als een sociale relatie heeft gezag in de consent-theorie (in tegenstelling tot de beide andere theorieën) niet noodzakelijk een puur *instrumenteel* karakter. Gezag heeft niet alleen betekenis als een middel dat verzekert dat bepaalde belangrijk geachte goederen (zoals veiligheid) worden gerealiseerd. Als sociale relatie heeft gezag daarnaast ook een *intrinsieke waarde* voor de menselijke zelfontplooiing. De consent-theorie gaat er niet vanuit dat de belangen van individuen fundamenteel *gemeenschappelijk* zijn (zoals in de conventie-theorie) of *uiteenlopend* zijn (zoals in de contract-theorie), maar het is *gemengd*. Gemeenschappelijke belangen en uiteenlopende belangen lopen door elkaar heen. In hoeverre kunnen de drie individualistische theorieën het gezag van de staat in moreel opzicht rechtvaardigen, of in andere woorden in hoeverre kunnen ze het staatsgezag legitimeren? Ik zal de drie theorieën achtereenvolgens behandelen. Ik hanteer daarbij het stramen dat ik eerder hen uiteengezet. Eerst licht ik de betreffende theorie toe aan de hand van een klassieke auteur.³ Dan ga ik in op de houdbaarheid van de theorie, waarbij ik me baseer op de opvattingen van Green.

4 Conventie-theorie

Een goed voorbeeld van de conventie-theorie is te vinden in het werk van David Hume (1711-1776). Hume schreef zijn belangrijkste werk (waaronder 'A treatise of human nature') in het midden van de 18e eeuw. Deze Schotse filosoof is vooral bekend geworden om zijn kennistheorie. Hij was een aanhanger van het empirisme (de tegenhanger van het rationalisme), dat ervan uitgaat dat kennis alleen op een *inductieve* manier verkregen kan worden. Daarnaast heeft hij zich ook met de sociale en politieke filosofie beziggehouden. Hij had een nauwe verwantschap met de zogenoemde 'Schotse Moraalfilosofen', waarbij ook de bekende econoom Adam Smith hoorde (zie De Jager, 1975: 71-83). De opvattingen van Adam Smith (1984) en David Hume (1992) liggen dan ook in elkaars verlengde (Sabine & Thorson, 1973: 550-557).

Hume's opvattingen op het gebied van de kennistheorie hadden ook gevolgen zijn opvattingen op het gebied van de ethiek. Hij was een tegenstander van een deductieve ethiek, die uitging van morele wetten die voor evident werden gehouden. Een dergelijke deductieve ethiek is kenmerkend voor natuurrechtelijk denken. Hume's bezwaar tegen het natuurrecht was dat drie typen rationaliteit (redelijkheid) door elkaar werden gehaald. Namelijk de rationaliteit van de formele logica (waarin het om geldige redeneringen gaat), de empirische wetenschappen (waarin het om oorzaak en gevolg gaat) en de ethiek (waarin het om een al dan niet gewenste stand van zaken gaat). Alleen de formele logica is strikt rationeel in de deductieve betekenis. De empirische wetenschappen en de ethiek gaan uit van *veronderstellingen* die niet kunnen worden bewezen. Hume noemt die veronderstellingen 'conventions' oftewel gewoonten.

Ook het gehoorzamen door de burger aan het gezag van de staat berust op een gewoonte, een conventie. Hoe komt een dergelijke conventie (gewoonte) tot stand? Uitgangspunt voor Hume is het eigenbelang van elk mens. Daaronder verstaat hij niet het pure egoïsme, maar eerder een soort *verlicht eigenbelang*. Het verlichte eigenbelang is in staat een onderscheid te maken tussen belangen op de korte termijn en belangen op de lange termijn. Op de korte termijn kunnen de belangen van mensen met elkaar tegenstrijdig zijn, maar op de lange termijn hebben de mensen een aantal fundamenteel gemeenschappelijke belangen. Tot die gemeenschappelijke belangen behoort de behoefte aan orde, veiligheid en zekerheid, kortom stabiliteit. De conventies zijn gebaseerd op de *gemeenschappelijke ervaringen* van de mensheid. Tot die gemeenschappelijke ervaringen behoort het inzicht dat de gehoorzaamheid aan een regering (aan een staat) nodig is om die gewenste stabiliteit te bereiken. De staat is met andere woorden een instrument, die zijn legitimiteit ontleent aan de gewoonte van de mensen haar gezag te gehoorzamen. Gezag berust op een *regelmatigheid* in het gedrag. Het ontleent zijn normatieve kracht aan de *verwachting* dat individuen zich ook in de toekomst op die manier zullen gedragen.

Hoe kijkt Green (1990: 89-121) aan tegen de conventie-theorie, zoals die van Hume, waarin het gezag van de staat haar morele rechtvaardiging ontleent aan gewoonte, aan een regelmatigheid in het gedrag? Green heeft vier punten van kritiek.

- Het *eerste* kritiekpunt betreft het feit dat conventies alleen tot uitkomsten leiden in situaties waarin sprake is van gemeenschappelijke belangen. In een dergelijke situatie kan er sprake zijn van een coördinatieprobleem. Dit kunnen we toelichten met behulp van de speltheorie. Als een spel meerdere uitkomsten heeft die voor alle partijen aanvaardbaar zijn (bijvoorbeeld het rechts of het links rijden in het verkeer), is het belangrijk dat één van de uitkomsten (het maakt niet uit

welke uitkomst) wordt gekozen. Dat kan met behulp van een conventie. Conventies kunnen echter geen pure belangenconflicten oplossen. Als vorm van sociale orde zijn conventies dus onproblematisch. Omdat individuen uit eigenbelang een bepaalde uitkomst zullen respecteren is er geen handhavingsprobleem.

- Het tweede kritiekpunt heeft betrekking op de veronderstelling van de conventie-theorie (die we ook bij Hume zagen) dat er fundamenteel gemeenschappelijke belangen zijn in een wereld die wordt gekenmerkt door conflicten over private en publieke goederen. Er bestaat volgens Green geen geloofwaardige beschrijving van deze fundamenteel gemeenschappelijke belangen.
- Het derde kritiekpunt is dat de aanhangers van de conventie-theorie niet kunnen aantonen dat autoriteit noodzakelijk is, dat wil zeggen de enige en unieke oplossing is voor coördinatieproblemen. Er is geen enkele reden waarom autoritaire normen (zoal rechtsregels van de staat) de voorkeur verdienen boven andere typen van normen (bijvoorbeeld via zelfregulering).
- Het vierde kritiekpunt is dat ook de stelling dat gezag voldoende is om coördinatieproblemen op te lossen geen deugdelijk argument is. Het leidt tot wat Green de ‘error of overcommitment’ noemt. Het staatsgezag is dan te groot, het gaat verder dan strikt noodzakelijk is.

De slotconclusie van Green over de conventie-theorie is dat het conventionalisme soms wel een beschrijvende waarde heeft. De conventie-theorie kan echter niet de geldigheidsclaim van regels en de legitimiteit van het staatsgezag rechtvaardigen.

5 Contract-theorie

Thomas Hobbes leefde ruim een eeuw voor Hume (1588-1679). Zijn politieke geschriften (met name zijn ‘Leviathan’) schreef Hobbes in de periode 1640-1650. Evenals voor Hume geldt ook voor Hobbes dat het belangrijk is iets te weten van zijn kenistheorie om zijn politieke theorie te kunnen begrijpen. Hobbes was namelijk in de eerste plaats een algemeen filosoof die pas op latere leeftijd zijn wetenschappelijke principes heeft toegepast op de politiek. Het filosofische systeem waarvan Hobbes uitging was *materialistisch*. De materialistische grondslagen van dit systeem ontleende hij aan de mechanica van Isaac Newton. Beweging is de basis voor alle natuurlijke processen. Natuurlijke processen moeten daarom worden verklaard uit de krachten die deze beweging veroorzaken. Het doel van de natuurwetenschappen is het formuleren en het verder uitwerken van algemene bewegingswetten. Het uitgangspunt is het rationalisme, de werkwijze is daarom *deductief*. Deze deductieve

werkwijze uit de natuurwetenschappen paste hij ook toe op het terrein van de psychologie en de politiek (Sabine & Thorson, 1973: 422-440).

Zowel de natuur als de samenleving zijn voor Hobbes (1968) systemen die worden beheerst door bewegingswetten: de wetten van oorzaak en gevolg. Wat is volgens hem de belangrijkste beweegreden of drijfveer in de menselijke samenleving? Dat is het instinct van de mens tot *zelfbehoud*. Het instinct tot zelfbehoud uit zich in een behoefte aan veiligheid en een behoefte aan macht. Beide behoeften (aan veiligheid en macht) zijn bij Hobbes onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld. Op basis van deze behoeften (die de kern vormen van de menselijke natuur) geeft Hobbes een beschrijving van de natuurtoestand die voorafgaat aan de vorming van de staat. Elk gedrag van de mens wordt gemotiveerd door eigenbelang. Hobbes schetst een onaantrekkelijk beeld van de (fictieve) natuurtoestand, dat kernachtig wordt samengevat in de Latijnse spreuk: 'homo homini lupus', vertaald: de mens is de mens een wolf. De natuurtoestand is een situatie van *permanente onveiligheid*.

Maar de mens heeft niet alleen behoeften, hij heeft ook een verstand. Daarmee kan hij de wetten van de natuur begrijpen. Hij kan inzien dat de enige manier waarop de veiligheid kan worden gegarandeerd het instellen is van een staat met een regering die de macht heeft om met *dwang* de vrede te bewaren en de naleving van regels af te dwingen. De overgang van de natuurtoestand naar een reguliere staat vindt plaats via de constructie van het sociaal contract. Het sociaal contract is een overeenkomst waarbij rationele individuen zich onderwerpen aan het gezag van de staat. Het gezag van de staat is bij Hobbes *absoluut* en kan niet worden gedeeld. De keus is dus tussen absolute macht en complete anarchie.

Ook ten aanzien van de contract-theorie stellen we de vraag in hoeverre deze theorie het gezag van de staat moreel kan rechtvaardigen. Om deze vraag te beantwoorden maakt Green (1990: 122-157) gebruik van de 'public choice' theorie: de theorie over besluitvorming rond collectieve goederen.⁴ Collectieve goederen hebben externe effecten, waaronder de niet-uitsluitbaarheid. Het gevolg van deze eigenschappen is dat het via het marktmechanisme onmogelijk is om een optimale uitkomst te verkrijgen. Dit kan worden toegelicht aan de hand van het Prisoners' Dilemma. De vraag die we moeten stellen is dus of het falen van de markt de gezaghebbende (autoritaire) verschaffing van een collectief goed door de staat rechtvaardigt. Green beantwoordt deze vraag ontkennend. Daarvoor heeft hij de volgende argumenten.

- In de eerste plaats is er geen simpel verband tussen het falen van de markt en gezag. Het falen van de markt is niet noodzakelijk en niet voldoende om gezag

te rechtvaardigen. Bovendien heeft de gezaghebbende verschaffing van collectieve goederen door de staat ook eigen effecten die we bij de beoordeling ervan moeten betrekken. Naast ‘market failure’ is er ook sprake van ‘government failure’.

- Het eerste kritiekpunt heeft betrekking op het feit dat gezag niet alle problemen oplost. Het tweede kritiekpunt is dat er ook niet-autoritaire oplossingen mogelijk zijn. Dit noemt Green de ‘anarchic provision’. Mensen hebben het vermogen om te leren met elkaar samen te werken. Het is wel zo dat samenwerking in een minderheid van de gevallen en slechts in zeer specifieke omstandigheden van de grond komt. Dit is onder meer aangetoond door Axelrod (‘The evolution of cooperation’, 1984). In de meeste gevallen gaat het Prisoners’ Dilemma op, zoals Olson (‘The logic of collective action’, 1971) aantoont.
- In de derde plaats dient de contract-theorie een tweevoudige structuur te hebben. Voordat het kan aantonen dat collectieve goederen door de staat worden verschaft, moet het gezag van de staat zelf worden beargumenteerd. Ook het gezag van de staat kan worden opgevat als een collectief goed. Het staatsgezag heeft echter enkele kenmerken (zoals de omvang van de staat) die maken dat de staat het collectieve goed is dat het minst waarschijnlijk wordt geproduceerd. Het is door deze kenmerken het meest kwetsbaar voor de overwegingen van het rationele, op basis van het eigen belang beslissende individu.
- In de vierde plaats is in de contract-theorie dwang noodzakelijk om het probleem van het Prisoner’s Dilemma op te lossen. Dwang is echter niet hetzelfde als legitiem gezag. Dwang is namelijk wel ‘content-independent’ (het ene aspect van gezag), maar niet bindend (het tweede aspect van gezag). Het is geen uitsluitende reden, slechts een reden die wordt meegewogen. Dwang (of dreiging met dwang) is een afgeleide van het gezag (wat Green een secundaire motivatie noemt), het is geen rechtvaardiging voor het gezag zelf, zoals Hobbes beweert.

De conclusie is dat de contract-theorie evenals de conventie-theorie niet in staat is het gezag moreel te rechtvaardigen oftewel te legitimeren. Wel kunnen ze in sommige gevallen beschrijven hoe gezag tot stand komt. Het kernprobleem is dat het mechanisme dat het bestaan van regels verklaart, strijdig is met het mechanisme dat de bindendheid ervan verklaart.

6 Consent-theorie

De belangrijkste vertegenwoordiger van de consent-theorie is de Engelsman John Locke (1632-1704). Historisch gezien ligt zijn werk tussen dat van Hobbes en Hume. Zijn bekendste boek 'Two treatises of government' verscheen in 1690, twee jaar na de Glorious Revolution, die door Locke werd verdedigd en die de suprematie vestigde van het parlement ten opzichte van de koning. Zijn tussenpositie tussen Hobbes en Hume komt tot uitdrukking in de methode die hij hanteert. Zijn kennis-theorie is net als van Hume empirisch, maar zijn politieke theorie is net als van Hobbes rationalistisch. Een verschil is dat hij niet zoals Hobbes uitgaat van de menselijke drijfveren, maar van het natuurrecht: de menselijke moraliteit. Er zijn universele principes van goed en kwaad die Locke als vanzelfsprekend beschouwd. De theorie van Hobbes is daarom materialistisch, die van Locke idealistisch (Sabine & Thorson, 1973: 483-499).

Locke (1960) komt dan ook tot een geheel andere beschrijving van de natuurtoestand dan Hobbes. Waar Hobbes de natuurtoestand afschildert als een oorlog van allen tegen allen, is er bij Locke juist sprake van vrede en van wederzijdse bijstand. In deze toestand heerst het natuurrecht. Het natuurrecht verschaft de mens een complete uitrusting van rechten en plichten. Tot de rechten behoren de zogenaamde 'property rights'.⁵ Hieronder meer valt dan het recht op privébezit. Het gaat om de klassieke vrijheidsrechten van het individu in een brede betekenis. Toch heeft de natuurtoestand volgens Locke een belangrijk gebrek. Er is geen rechtssysteem dat garandeert dat de 'property rights' worden beschermd en de individuen die inbreuk maken op de 'property rights' van een ander worden bestraft. In de natuurtoestand is het bestraffen een zaak van de individuen onderling. Voor het beschermen van de 'property rights' wordt het rechtssysteem en dus de staat in het leven geroepen. Het positieve recht voegt niets toe aan de ethische kwaliteit van het gedrag van mensen, het verschaft alleen het apparaat om dat gedrag op een effectieve manier af te dwingen.

De staat wordt dus volgens Locke in het leven geroepen om de natuurlijke rechten, de 'property rights', te beschermen. Waaraan ontleent de staat (de regering) de bevoegdheden om dat te doen? De regering ontleent haar bevoegdheden aan de instemming van degenen die worden geregeerd ('the consent of the governed'). Evenals Hobbes gebruikt Locke de constructie van het sociaal contract om te verklaren hoe de natuurtoestand wordt verlaten en de staat wordt opgericht, maar hieraan ontleent de regering niet zijn legitimiteit. Zijn legitimiteit is gebaseerd op de instemming van de burgers, die in principe op ieder moment kan worden inge-

trokken als de regering het vertrouwen van de burgers (de ‘trust’) beschaamt. Overigens hoeft deze instemming niet expliciet te worden gegeven, het kan ook stilzwijgend. Het beeld van de basisstructuur van de staat (vastgelegd in een constitutie) dat Locke schetst, wijkt sterk af van dat van Hobbes. De drie hoofdkenmerken van de basisstructuur van de staat bij Locke (de meerderheidsregel, het primaat van de wetgever en de machtscheiding) beschrijven geen absolute staat, maar een liberale democratie (De Jong, 1992: 28-30; Reussing, 1996: 45-49).

Wat vindt Green (1990: 158-187) van de morele rechtvaardiging van het gezag van de staat via de consent-theorie? Green is duidelijk positiever over de consent-theorie dan over de conventie-theorie en de contract-theorie. Het kenmerkende verschil is dat er een directere binding bestaat tussen de burger en de staat, omdat de instemming de burger direct bindt. De binding van de burger om het gezag van de staat te gehoorzamen heeft namelijk de vorm van een *belofte*.

De consent-theorie kan volgens Green alleen een geldige rechtvaardiging van het staatsgezag opleveren als de instemming aan een aantal eisen voldoet. In de eerste plaats moet de instemming *expliciet* worden gegeven. Het moet gaan om een oprechte en vrijwillig aangegane verplichting om te gehoorzamen. Green is dus tegen een stilzwijgende (‘tacit’) instemming zoals John Locke die kent. In de tweede plaats moet de instemming in alle vrijheid worden gegeven. De instemming moet vrij zijn. Het mag niet gaan om een gedwongen keuze, omdat andere alternatieven niet zo aantrekkelijk zijn. In de derde plaats moet de instemming ook zijn gebaseerd op een kennisname van alle relevante informatie. De instemming moet *geïnformeerd* zijn. De conclusie van Green is dat de consent-theorie het in ieder geval beter doet dan de beide andere individualistische theorieën. Staatsgezag is legitiem als het gebaseerd is op de expliciete, vrije en geïnformeerde instemming van individuele burgers. De eis van de expliciete instemming van elk individu heeft gevolg dat er geen *algemene* rechtvaardiging voor het staatsgezag bestaat. De strekking (‘validity’) en de reikwijdte (‘application’) van het gezag is dus altijd beperkt.

7 Communitaristische theorieën

De vraag rijst natuurlijk of de strekking en de reikwijdte van het staatsgezag kan worden uitgebreid als we andere (niet-individualistische oftewel communitaristische) theorieën in onze beschouwing betrekken. Deze theorieën gaan er vanuit dat de gemeenschap meer is dan de som der delen en de fundering van het staatsgezag niet in afzonderlijke individuen, maar in de gemeenschap als geheel moet worden

gezocht. De staat wordt gezien als een gemeenschap (een groep van mensen). Mensen zijn lid van deze gemeenschap en hun hele bestaan hangt ervan af.

Een klassiek voorbeeld van een communitaristische theorie in de politieke filosofie is het werk van Jean-Jacques Rousseau. Dit lijkt op het eerste gezicht wat vreemd, omdat Rousseau in zijn belangrijkste werk 'Le contrat social' (dat is geschreven in 1762) uitgaat van de notie van een sociaal contract. Zijn idee van een sociaal contract verschilt echter radicaal van het idee dat we daarover bij Thomas Hobbes en John Locke aantreffen. Rousseau leefde van 1712 tot 1778 en was dus een tijdgenoot en tevens een goede vriend van David Hume, alhoewel hij heel andere opvattingen had, wat ook tot uitdrukking komt in zijn benadering. Rousseau was geen aanhanger van de wetenschappelijke benadering van zowel het empirisme als het rationalisme, maar zette zich juist af tegen de rede en wilde het gevoel een centrale plaats geven in zijn theorie (Sabine & Thorson, 1973: 529-548).

Rousseau (1968) zette zich ook af tegen het individualisme van zijn tijd en greep daarvoor terug op het klassieke filosofische werk van Plato, ontwikkeld in de context van de Griekse stadstaat. Overigens ging Rousseau niet alleen af op de ideeën van Plato, maar ook op zijn ervaringen als burger van de stadstaat Geneve. De gemeenschap vertegenwoordigt voor Plato en Rousseau de hoogste morele waarde. Alleen als lid van een gemeenschap (dus als staatsburger) is het voor individuen mogelijk moreel te handelen. Dit uitgangspunt leverde voor Rousseau een *paradox* op dat hij moest oplossen. Aan de ene kant wil hij een fundering (legitimering) van het staatsgezag geven vanuit het perspectief van moreel handelende mensen. Aan de andere kant moeten mensen al volwaardig staatsburger zijn voordat ze als mens moreel kunnen handelen: er moet al een regering zijn die voor de essentiële collectieve goederen als vrijheid, gelijkheid, rechtszekerheid, materiele welvaart en openbaar onderwijs zorgt.

Via zijn versie van het sociaal contract wil Rousseau een oplossing bieden voor deze paradox. Daarbij moet worden bedacht dat de term contract bij Rousseau om twee redenen misleidend is. In de eerste plaats gaat het contract bij hem niet over de bevoegdheden van de regering, omdat de regering slechts wordt beschouwd als het uitvoerende orgaan van de wil van het volk. In de tweede plaats hebben individuen alleen rechten als ze al lid zijn van de groep, van de gemeenschap. Het sociaal contract is niet bedoeld om individuele vrijheidsrechten van de burgers te beschermen, maar om uiting te geven aan de *algemene wil*. Het begrip algemene wil bij Rousseau is tamelijk abstract en vaag. Duidelijk is wel dat de algemene wil is gericht op het *algemeen belang*, dus op het belang van de gemeenschap als geheel en niet op de

belangen van afzonderlijke individuen. Deze algemene wil komt tot uitdrukking in de volksvergadering. Rousseau gaat dus uit van directe democratie. Het individu kan zijn beslissingsbevoegdheid niet aan een vertegenwoordigend orgaan overdragen. Als uitvoerend orgaan is de regering verplicht om de burgers die zich willen onttrekken aan de algemene wil met dwang tot de orde te roepen. De theorie van Rousseau lijkt dus aan de ene kant zeer democratisch, maar ze heeft aan de andere kant (door haar radicaliteit) ook totalitaire trekken.

Hoe kijkt Green (1990: 188-219) aan tegen communitaristische theorieën voor het funderen van de legitimiteit van het staatsgezag? Het is duidelijk dat hij zich afzet tegen de radicale vorm van het communitarisme zoals we die ook bij Rousseau tegenkomen. Het voornaamste bezwaar van Green tegen de *meer radicale* vorm van het communitarisme is dat er volgens hem geen sprake kan zijn van een algemene plicht ('political obligation') voor de individuen om het gezag van de staat te gehoorzamen en de verplichtingen ('duties') die uit hun rol als staatsburger voortvloeien te aanvaarden. De belangrijkste reden die Green hiervoor aanvoert is dat gezagsrelaties tussen de staat en de burger niet bepalend ('constitutief') zijn voor de identiteit (het eigen karakter) van individuen die deel uitmaken van een gemeenschap. Bepalend hiervoor zijn wel de sociale relaties van individuen, maar niet politieke relaties en instituties. Wel geeft Green toe dat *minder radicale* vormen van het communitarisme argumenten aandragen tegen de individualistische theorieën die wel doorslaggevend zijn. Het eerste is dat politiek niet puur instrumenteel is. De politiek heeft ook een instrumentele waarde voor de zelfontplooiing van de mens. Dit is een punt dat we overigens ook al bij de consent-theorie tegenkwamen. Het tweede argument is dat de rol van de individuele menselijke wil niet moet worden overschat. Ook de tradities binnen een gemeenschap zijn van zeer groot belang.

8 Tussenbalans

Nu zowel de individualistische als de communitaristische theorieën zijn behandeld wordt het tijd om een tussenbalans op te maken. Duidelijk is dat Green positief staat tegenover elementen uit de consent-theorie en de communitaristische theorie, maar dat hij de radicale versies van beide theorieën afwijst. Hij zoekt daarom naar een alternatief dat minder extreem is, maar dat elementen van beide theorieën in zich opneemt. Dat alternatief wordt besproken in de oratie van De Jong. Ook De Jong zelf zoekt een alternatief voor de fundering van het staatsgezag waarin een aantal problemen in de theorie van Locke, maar ook in het alternatief van Green, worden opgelost. Om de verschillen tussen de alternatieven van Green

en De Jong goed te begrijpen is het nodig om beide alternatieve benaderingen te confronteren met de consent-theorie van Locke.

9 Het alternatief van Green

Bij de bespreking van de consent-theorie hebben we gezien dat Green de radicale consent-theorie van Locke afwijst. Ze biedt geen algemene rechtvaardiging van het staatsgezag, maar de consent-theorie wel in een aangepaste vorm accepteert: het staatsgezag is legitiem als het is gebaseerd op de expliciete, vrije en geïnformeerde instemming van individuele burgers. In de consent-theorie van Locke zijn volgens De Jong (1992: 24-26) twee sporen te herkennen:

- a) het eerste spoor is het individualisme en de fundering van zijn theorie in de menselijke rede (de rationaliteit);
- b) het tweede spoor bij Locke is de morele waardering van het overheidshandelen.

.. 67 ..

Met betrekking tot het eerste spoor (het individualisme en de rationaliteit) zijn volgens De Jong twee problemen te herkennen in de consent-theorie van Locke:

- Het eerste probleem betreft de *toetredingscriteria* voor de deelname aan de statelijke samenleving. Deze criteria worden door Locke slechts in algemene termen aangeduid. Hij verlangt alleen (expliciete) instemming met de basisstructuur van een statelijke samenleving. Het is bij Locke niet duidelijk welke criteria noodzakelijk en voldoende zijn voor toetreding.
- Het tweede probleem is de *kenbaarheid* van de verplichtingen die met de toetreding worden aangegaan. De analogie van de belofte (de instemming) is niet adequaat om te kunnen spreken van rationaliteit van de toetreding. Deze instemming heeft immers betrekking op complexe institutionele arrangementen.

Voor deze beide problemen in het eerste spoor van Locke heeft Green (1990: 205) in de ogen van De Jong (1992: 26-28) een adequate oplossing. De kern van de oplossing ligt in de splitsing die Green maakt tussen aan de ene kant de strekking ('validity') en de reikwijdte ('application') van de verplichtingen en aan de andere kant de inhoud ('content') en de structuur ('structure') van de verplichtingen van de burger.

- De *strekking en reikwijdte* van verplichtingen is bij Green onderworpen aan de instemming ('consent') van de burger. Bij hun toetreding veronderstellen individuen bewust de rol van burger en de daaraan verbonden verplichtingen. Daarmee wordt het probleem van de vage toetredingscriteria bij Locke onder-
vangen.

- De inhoud en structuur van verplichtingen is bij Green onderworpen aan de sociale these. Dat is de minder radicale vorm van het communitarisme. De inhoud en de structuur van verplichtingen kan worden herleid tot tradities. Bij tradities gaat het volgens De Jong om gewoonten (oftewel conventies). Green haalt dus volgens De Jong zo eigenlijk de conventietheorie (die hij eerst heeft afgewezen voor de fundering van het staatsgezag) langs een omweg weer binnen. Met deze tweedeling biedt Green een oplossing voor het rationaliteitsprobleem bij Locke. De inhoud en de structuur van de verplichtingen zijn relatief naar tijd en plaats en kunnen dus niet worden herleid tot een rationele keuze. De strekking en de reikwijdte ervan wel. De Jong gebruikt hiervoor ook de termen 'gelding' en 'bindende werking'. Het individu kan namelijk besluiten om de verplichtingen die voortvloeien uit de rol als staatsburger al dan niet voor zichzelf te accepteren.

Tot zover gaat De Jong mee met de redenering van Green. Green heeft een adequate oplossing voor de problemen in het eerste spoor van Locke. Hij heeft ook problemen met de benadering van Green. Deze problemen hebben betrekking op het ontbreken van het tweede spoor in de consent-theorie van Locke: de morele waardering van het overheidshandelen. Green laat het bij Locke kenmerkende aspect van de verhouding tussen de basisstructuur van de politieke samenleving en het overheidshandelen binnen die basisstructuur weg. De verplichtingen van de burger bij Locke hebben een juridisch karakter. Door dit aspect te negeren gaat Green voorbij aan het bijzondere karakter van het recht en aan de bijzondere functie van de overheid in de samenleving. Op dit punt moet het alternatief van Green volgens De Jong worden aangevuld.

10 Het alternatief van De Jong

Het alternatief van de Jong (1992: 5-12) probeert recht te doen aan het juridische karakter van het overheidshandelen, en wil tevens een basis bieden voor een morele waardering van het overheidshandelen. De Jong heeft een bepaalde kijk op het recht die afwijkt van het gangbare beeld. Twee beelden van het recht worden door hem tegenover elkaar geplaatst. Het traditionele beeld gaat uit van het *recht als zekerheid*. Het recht is een systeem van regels, die een vaste betekenis hebben. Dit beeld komt onder andere naar voren in de taalhandelingsentheorie van de bekende rechtstheoreticus Hart (1961). Het beeld dat De Jong daartegenover plaatst, gaat uit van het *recht als twijfel*. De betekenis van regels komt pas tot uiting bij het gebruik van regels. Hiervoor baseert hij zich op het pragmatisme (of pragmaticisme) van de

Amerikaanse filosoof Peirce (1966). De keuze van De Jong voor het pragmatisme (en dus voor het recht als twijfel) heeft natuurlijk ook gevolgen voor de manier waarop hij met de staatsleer van Locke omgaat. Locke sluit aan bij het beeld van het recht als zekerheid en heeft een relatief *statisch model* van de staat. Fundamentele wijzigingen van de basisstructuur zijn niet mogelijk. Dit is in strijd met de werkelijkheid. Een goed voorbeeld daarvan is het bekende Meerenberg-arrest uit 1879.

Daarom is een meer *dynamische* kijk nodig op de basisstructuur en de betrekkingen tussen de overheid en de burger. Hiervoor sluit De Jong aan bij de pragmatistische rechtstheorie en het daarin gehanteerde rationaliteitsbegrip. In het pragmatisme is rationeel handelen een mix van geloof en twijfel. Deze mix verandert voortdurend door een confrontatie tussen drie elementen: de ervaring van de actuele werkelijkheid, het inzicht in de mogelijkheden die de actuele werkelijkheid in zich draagt, en de algemene regel waartoe het gebeurde strekt. Algemene regels zijn op te vatten als voorspellingen over de toekomst en komen naar voren in gewoonten. In het pragmatisme bestaat daarom ook een andere (meer complexe) kijk op kennisverwerving dan in het empirisme en het rationalisme. Kennisverwerving verloopt in drie stappen:

- a de eerste stap is *abductie*: het zoeken naar hypothesen die waargenomen verschijnselen kunnen verklaren;
- b de tweede stap is *deductie*: het op een zodanige manier formuleren van hypothesen dat de verwachtingen die uit deze hypothesen volgen expliciet worden gemaakt;
- c de derde stap tenslotte is *inductie*: het experimenteel toetsen van deze hypothesen via het handelen.

We zien dat in het pragmatisme de inductieve werkwijze van het empirisme (die we bij Hume zagen) en de deductieve werkwijze van het rationalisme (die we bij Hobbes zagen) worden gecombineerd. Bovendien wordt er nog een derde werkwijze (abductie: het zoeken naar hypothesen ter verklaring van waargenomen verschijnselen) toegevoegd. Bij de zoektocht naar hypothesen kunnen ook irrationele factoren (het gevoel dat bij Rousseau een centrale plaats inneemt) een rol spelen. Een centraal begrip in de manier waarop De Jong (1989; 1992: 12-16) het pragmatisme toepast op het recht is het begrip 'institutie'. Instituties zijn een bepaalde categorie gewoonten: handelingspatronen van mensen die zijn gekoppeld aan een set van rollen. Ook het recht is een institutie waarin de rol van het individu als burger, maar ook de rol van overheidsambten in beeld komt. Rollen bestaan uit algemene regels (algemene verplichtingen) die pas betekenis krijgen in confrontatie met de actuele werkelijkheid en met de mogelijkheden die de actuele werkelijkheid in zich

draagt. Daardoor bestaat de mogelijkheid om te komen tot een reflectie, een kritische overdenking van instituties in termen van *moraliteit*. Het recht heeft altijd een morele, een intersubjectieve dimensie, omdat het is gebaseerd op het idee van de democratische rechtsstaat (De Jong: 1992: 36-38).

De alternatieve benadering houdt ook een andere kijk in op het begrip *verantwoordelijkheid*. In de traditionele benadering (recht als zekerheid) is de verantwoordelijkheid beperkt tot een beroep op de vaste betekenis van regels binnen een systeem van regels. Verantwoordelijkheid blijft dus beperkt tot een beroep op de tekst van een regel. In de benadering van De Jong (recht als twijfel) is een dergelijk beroep niet voldoende, omdat de betekenis van regels pas blijkt uit het gebruik. Verantwoordelijkheid is daarom *ruimer*, het omvat ook de morele dimensie van het recht. Alle individuen (burgers en overheidsambten) moeten hun handelen en de keuzes die ze daarbij maken beargumenteren in het licht van het idee van de rechtsstaat. Verantwoordelijkheid omvat ook de morele rechtvaardiging van het handelen: het omvat autoriteit en legitimiteit.⁶

De conclusie is daarom dat de benadering van De Jong een stap verder gaat dan de benadering van Green. Hij zal dan ook de opvatting van Green (1990: 220-267) over de rol van de burger te beperkt vinden. Green kent, zoals we eerder hebben gezien, geen algemene verplichting tot gehoorzaamheid aan het staatsgezag. Er bestaat geen 'virtue of obedience'. Wel bepleit hij wat hij noemt een 'virtue of civility': een soort conservatieve houding tot zelfbeperking, die inhoudt dat burgers bestaande instituties het voordeel van de twijfel gunnen. De benadering van De Jong gaat een stap verder. Van burgers wordt een actieve en kritische houding verwacht ten opzichte van bestaande instituties.

11 Conclusie

Met de kritische houding ten opzichte van bestaande instituties is meteen de relatie aangegeven met de vraag die in dit artikel centraal staat: in hoeverre en op welke manier kan de legitimiteit van de democratische rechtsstaat worden gefundeerd in het individu en in de gemeenschap. Het recht heeft een morele (intersubjectieve) dimensie die inhoudt dat individuen hun handelen hun handelen, en de keuzes die ze daarbij maken, beargumenteren in het licht van het idee van de democratische rechtsstaat. Dat kan ik illustreren aan de hand van het machtenscheidingsbeginsel en het eerder behandelde voorbeeld van constitutionele toetsing (Reussing, 2011: 68-70). Kern van het machtenscheidingsbeginsel is dat (formele) wetgevende,

uitvoerende en rechtsprekende bevoegdheden worden verdeeld over meerdere organen binnen de staat om te voorkomen dat de (feitelijke) macht zich concentreert in de handen van één of weinigen. De concrete invulling van dit beginsel verandert in de tijd en moet ook veranderen, omdat de bescherming van centrale waarden als de rechtszekerheid, vrijheid en gelijkheid van de burgers in de staat steeds nieuwe eisen stelt (Reussing, 1996: 12). Dat geldt dus ook voor de verhouding tussen de wetgevende en de rechtsprekende macht. Deze verhouding kan op verschillende manieren worden geregeld.

Koopmans (1986: 11-24) schetst twee modellen.⁷ Het eerste is het Britse model dat uitgaat van de doctrine van de *parlementaire soevereiniteit*. De wetgever heeft het laatste woord, omdat hij een democratische legitimatie heeft. In de wetgeving van het parlement komt de volkswil naar voren en de rechter mag hier niet tegen ingaan. Het tweede model is het Amerikaanse model van *constitutionele toetsing*. Alle machten (dus ook de wetgevende macht) zijn onderworpen aan de constitutie. In de constitutie zijn de onvervreembare rechten van de burgers vastgelegd. Wetten moeten in overeenstemming zijn met de constitutie. De rechter mag zich daarom uitspreken over de strijdigheid van wetten met de constitutie

De overgang in Nederland van een systeem met parlementaire soevereiniteit naar een systeem met constitutionele toetsing moet dus worden beargumenteerd in het licht van de bescherming van centrale waarden als de rechtszekerheid, vrijheid en gelijkheid van de burgers.⁸ Naar mijn mening is de kern van deze argumentatie dat de inhoudelijke basiswaarden (grondrechten) via toetsing door de rechter van formele wetten aan de Grondwet een groter gewicht krijgen. Het gaat om basiswaarden die de burgers van Nederland (individuen) het gevoel geven dat ze lid zijn van een gemeenschap die hen als gelijken behandelt, die hun bestaan, hun vrijheid en identiteit beschermt en die de pretentie van gerechtigheid heeft (Reussing, 2011: 71). Dat sluit goed aan bij het antwoord op de vraag in dit artikel in hoeverre en op welke manier de legitimiteit van de democratische rechtsstaat kan worden gefundeerd in het individu en in de gemeenschap. Welke verplichtingen heeft de burger tegenover de staat? Waarop is de legitimiteit van het staatsgezag gebaseerd? Green en De Jong hebben naar mijn mening gelijk dat een specifieke mix nodig is van individualisme en communitarisme, waarbij de strekking en reikwijdte van verplichtingen wordt gefundeerd in de (expliciete, vrije en geïnformeerde) instemming van het individu en de inhoud en structuur van verplichtingen in de tradities van de gemeenschap. Voorwaarde is dat in deze gemeenschap een kritische overdenking van haar eigen instituties plaatsvindt. Dit vereist een actieve, kritische houding van de burgers (De Jong) en niet slechts een passieve, beschaafde houding waarbij burgers bestaande instituties het voordeel van de twijfel gunnen (Green).

Literatuur

- Aarts, C.W.A.M., *Bodemverontreiniging en collectieve actie*, proefschrift, Enschede, 1990.
- Axelrod, R., *The evolution of cooperation*, New York, 1984.
- Brink, B. van den & W. van Reijen, *Het recht van de moraal: Liberalisme en communitarisme in de politieke filosofie*, Bussum, 1994.
- Catlin, G., *The story of the political philosophers*, New York/ Londen, 1939.
- Dewey, J., *The public and its problems*, Chicago, 1954.
- Dölle, A.H.M., Constitutionele toetsing, in: P.B. Cliteur & M.R. Rutgers (red.), *De trias onder spanning*, Groningen, 1990, p. 89-99.
- Easton, D., *A systems analysis of political life*, New York, 1965.
- Engels, J.W.M., Constitutionele toetsing en machtscheiding, in: P.B. Cliteur & M.R. Rutgers (red.), *De trias onder spanning*, Groningen, 1990, p. 101-108.
- Green, L., *The authority of the state*, Oxford, 1990.
- Habermas, J., *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main, 1992.
- Hart, H.L.A., *The concept of law*, Oxford, 1961.
- Hobbes, T., *Leviathan*, Harmondsworth, 1968.
- Hume, D., *A treatise of human nature*, Oxford, 1992.
- Jager, H. de, *Mensbeelden en maatschappijmodellen: Kernproblematiek der sociale wetenschappen*, Leiden, 1975.
- Jong, H.M. de, *Norm en feit in de gemeente*, proefschrift, Enschede, 1989.
- Jong, H.M. de, *Twijfel en verantwoordelijkheid in het recht*, oratie, Enschede, 1992.
- Jong, H.M. de & B.R. Dorbeck-Jung, *Juridische staatsleer*, Bussum, 1997.
- Koopmans, T., *Vergelijkend publiekrecht*, tweede druk, Deventer, 1986.
- Koopmans, T., *Courts and political institutions: A comparative view*, Cambridge, 2003.
- Locke, J., *Two treatises of government*, Cambridge, 1960.
- Macpherson, C.B., *The political theory of possessive individualism*, Oxford, 1962.
- Oakeshott, M., *Rationalism in politics*, Londen, 1962.
- Olson, M., *The logic of collective action*, Cambridge, Mass., 1971.
- Peirce, C.S., *Values in a universe of change*, New York, 1966.
- Pellikaan, H., *Anarchie, Staat en het Prisoner's Dilemma*, proefschrift, Amsterdam, 1994.
- Reussing, G.H., *Politiek-ambtelijke betrekkingen en het beginsel van de machtscheiding*, proefschrift, Enschede, 1996.
- Reussing, G.H., *De legitimiteit van de democratische rechtsstaat: inhoudelijk of procedureel?*, in: *Bestuurswetenschappen*, 2011, nr. 5, p. 52-74.
- Rousseau, J.-J., *The social contract*, Harmondsworth, 1968.

- Sabine, G.H. & T.L. Thorson, *A history of political theory*, fourth edition, Hinsdale, 1973.
- Selznick, P., *The moral commonwealth. Social theory and the promise of community*, Berkeley, 1992.
- Smith, A., *The theory of moral sentiments*, Indianapolis, 1984.
- Winch, P., *The idea of a social science and its relation to philosophy*, Londen/ Henley, 1958.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een college voor het vak Vergelijkend Publiekrecht (gebaseerd op het standaardwerk op dit terrein van Koopmans, 1986) dat hij samen met zijn promotor Huib de Jong gaf aan de Universiteit Twente. Hij bedankt Huib de Jong voor zijn steun en ideeën.
- 2 Een overzicht van de moderne discussie tussen individualisme (liberalisme) en communitarisme in de politieke filosofie is te vinden in Van den Brink & van Reijen (1994).
- 3 Voor de beschrijving en typering van de theorieën van de klassieke auteurs uit de geschiedenis van de politieke filosofie heb ik me vooral gebaseerd op Sabine & Thorson (1973) en Catlin (1939).
- 4 Een overzicht en kritische bespreking van de theorievorming over besluitvorming rond collectieve goederen (de theorie van de collectieve actie) is te vinden in Aarts (1990: 33-60) en Pelikaan (1994).
- 5 De relatie tussen de politieke theorie van Locke en het 'bezitsindividualisme' met haar nadruk op individuele natuurlijke rechten wordt beschreven in Macpherson (1962).
- 6 Een vergelijkbaar pleidooi is te vinden bij Selznick (1992: 524-525) die als een goede leerling van Dewey (1954) betoogt dat democratie een reflectieve, zelfkritische vorm van moraliteit vereist. Zie voor de relatie tussen reflectie en tradities Winch (1958: 62-65) in discussie met Oakeshott (1962).
- 7 In 2003 publiceerde Koopmans een Engelstalige versie van zijn 'Vergelijkend Publiekrecht' waarin hij ook het parlementaire model (15-34) en het constitutionele model (35-62) behandelt.
- 8 Zie voor een argumentatie in het licht van de machtscheiding tegen constitutionele toetsing Dölle (1990) en voor constitutionele toetsing Engels (1990).